

УДК 376-056.34:616-89-008.1

ОМЕЛЬЧЕНКО Ірина Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії інтенсивної педагогічної корекції Інституту спеціальної педагогіки НАПН України (м. Київ)

СУТНІСНІ МОДУСИ КАТЕГОРІЇ «КОМУНІКАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ» У ДИСКУРСІ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У статті з врахуванням двох рівнів аналізу: теоретико-емпіричного та історико-теоретичного характеризується генеза та сучасний стан дослідження проблеми категорії «комунікативна діяльність» у дискурсі постнекласичної психології. Виокремлено необхідність у науковому полі психологічної науки та практики експлікації щодо категорії комунікативна діяльність крім діяльнісного підходу екзистенційно-онтологічного, аксіологічного, екзистенційно-смыслового, що відповідають інтерсуб'єктній парадигмі психологічного пізнання і взаємодії людей.

Ключові слова: *комунікативна діяльність, спілкування, активність, зовнішній і внутрішній діалог, типовий і затриманий розвиток, інформаційне суспільство, постнекласична психологія.*

Постановка проблеми. Одним із ключових понять постнекласичної психології, що вимагає переосмислення у світлі сучасного поступу інтегративного знання, постає категорія «комунікативна діяльність». Поступ наукових понять від простого постулювання до виокремлення повноправного місця в певній терміносистемі передбачає низку інтерпретаційних і доказових процедур, зміст яких сам по собі має безперечну теоретичну цінність. Категоріальний аналіз дефініцій у психологічній науці передбачає змістове визначення понять у розрізі двох рівнів: теоретико-емпіричного та історико-теоретичного. Відтак, набуває актуальності визначення сутнісних модусів трансформації комунікативної діяльності дошкільників з типовим і затриманим розвитком в умовах інформаційного суспільства та постнеокультури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких окреслюється змістове наповнення категорії «комунікативна діяльність» неможливий поза смысловим полем дефініцій «комунікація», «спілкування». Інтердисциплінарний характер зазначених понять окреслений у річищі наукових дисциплін: теорії комунікації, психолінгвістики, комунікативної лінгвістики, лінгвістичної

прагматики, комунікативної філософії, соціології, культурології, психології, педагогіки та в інших галузях знання. Український дослідник М. Прищак услід за російськими авторами М. Василюком [18], Н. Митровою і К. Мігаєнко [15] характеризує *три підходи розуміння понять* «комунікація» та «спілкування» [20]. Однак у дослідженнях науковців пострадянських країн (Н. Казаринова, О. Леонтєв, М. Лісіна, М. Каган, Г. Ковальов, Б. Ломов, С. Мусатов, Т. Піроженко, В. Погольша, Є. Руденський, Р. Якобсон, Я. Яноушек та ін.) поряд із дефініцією «спілкування» часто використовується категорія «комунікативна діяльність». Використання зазначеного терміну більшою мірою пов'язане з усталеним для загальної, вікової (О. Бодальов, М. Каган, Я. Коломинський, О. Леонтєв, М. Лісіна, Б. Ломов, А. Рuzська, Р. Смирнова та ін.) та спеціальної психології (І. Логвінова, Н. Гончарук, І. Мартиненко, І. Омельченко, О. Проскурняк, Т. Сак та ін.) поняттям «комунікативна діяльність» та її ототожненням зі спілкуванням чи, навпаки, – встановленням її відмінностей від нього.

Проведений нами теоретичний аналіз засвідчив, що на етапі переходу до постіндустріального (інформаційного) суспільства поняття «спілкування» і «комунікація» можуть використовуватись як синоніми, позаяк інтерсуб'єктивність, що пов'язана зі взаємодією з реальними людьми на рівні соціуму, в якості детермінантів сучасних процесів передбачає необхідність дослідження комунікативних процесів на рівні культури, природи, внутрішнього Я. Ключовим меседжем комунікативних процесів у умовах інформаційного суспільства є усвідомлення себе через Іншого та ціннісно-смилова регуляція подібної взаємодії. Саме тому в реаліях сучасних викликів інформаційного суспільства набуває ваги дослідження усвідомленої комунікативної діяльності в дошкільників із типовим і затриманим розвитком.

Виходячи з вище зазначеного, **метою** статті є обґрунтування сутнісних модусів категорії «комунікативна діяльність» в умовах інформаційного суспільства та постнеокультури. Реалізацію мети ми вбачаємо у вирішенні наступних завдань: по-перше, маємо з'ясувати науковий поступ потракування спілкування як діяльності; по-друге, теоретично обґрунтувати трансформоване тлумачення комунікативної діяльності в умовах поступу постенкласичної психології.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до означення сутності поняття, О. Бодальов у енциклопедичному виданні подає наступне визначення: комунікативна діяльність (від лат. *communicatio* – зв'язок, повідомлення) – це діяльність, предметом якої є спілкування з іншою людиною – партнером зі спілкування,

спрямоване на пізнання інших, а через них і за їхнього посередництва – на самопізнання й самооцінювання [23, с.202].

Відтак, у визначенні чітко простежуються дві грані бачення комунікативної діяльності – інтерсуб'єктна та інтрасуб'єктна, що постають джерелом усвідомленого спілкування з Іншим.

У розмаїтті тлумачень спілкування розглядається не тільки як «процес», як «умова здійснення різних форм функціонування людини», як «засіб досягнення різних цілей і задоволення різних потреб», але і як *«комунікативна діяльність»*.

Сутність першого підходу до розуміння «комунікативної діяльності» полягає в розмежуванні понять «спілкування» і «діяльність». Означену точку зору обстоюють Л. Буєва, Б. Ломов та ін. Так, Б. Ломов протиставляє спілкування і діяльність, стверджуючи, що спілкування не можна визначити як вид людської діяльності, адже воно принципово відрізняється від останньої, тому що пов'язує суб'єкта не з об'єктом, а з іншим суб'єктом. Широкого розголосу у радянській (Г. Андреева, Л. Буєва, М. Каган, М. Лісіна та ін.), українській (І. Богомолова, М. Ботушан, Н. Драгомерецька, В. Кобильченко, І. Логвінова, І. Мартиненко, І. Омельченко, О. Проскурняк, О. Цимбалюк та ін.) та російській (В. Антошкін, О. Волков, Д. Гнатюк, О. Дмитрієва, Т. Захарова, О. Жаркова, Т. Журавльова, С. Іонов, О. Кірілова, Т. Кобелева, Н. Кожанова, Є. Крутякова, І. Корнілова, О. Павлова, О. Поповичев, О. Лутушкіна, Е. Сефєрян, Р. Солонінко, П. Стрельніков, О. Стуканов, О. Чернишова, М. Царьов та ін.) науці набуло потрактування спілкування як діяльності. Зазначені науковці розглядають спілкування як один з «видів діяльності», як «діяльність спілкування», «комунікативну діяльність». Утім, іноді його визначають не як діяльність, а як «умову діяльності» або як її «бік». У зв'язку з цим, на процеси спілкування намагаються поширити теоретичні схеми, що сформувалися при вивченні предметно-практичної діяльності або інших її форм.

Визначеність людської діяльності спілкуванням носить загальний характер. Ця теза знайшла своє втілення в принципі «єдності спілкування й діяльності», який у радянській психології став засадничим (Г. Андреева, М. Каган, Б. Ломов, В. Соковнін та ін.).

Комунікативна діяльність як процес являє собою систему елементарних актів. У цій системі координат її розглядає В. Соковнін, який зауважує, що процес спілкування як діяльності має наступну структуру: програмування мети спілкування й напрямів її реалізації; вербальну та невербальну комунікацію, що сприяє реалізації програми; контроль за перебігом власної комунікативної поведінки; корекцію власної комунікативної поведінки; контроль за комунікативними

вчинками Інших, що беруть участь в акті спілкування; звіряння результатів комунікативного акту з програмою; уточнення програми для наступних комунікативних актів [25, с. 63].

Радянська дослідниця М. Лісіна вважає категорію «спілкування» синонімом поняття «комунікативна діяльність» [11; 12]. З опертям на концептуальне бачення феномена діяльності О. Леонтьєвим та його науковий підхід до спілкування як діяльності, М. Лісіна визначила наступні основні складники комунікативної діяльності: предмет спілкування – це інша людина, партнер зі спілкування; потреба в спілкуванні, яка полягає в прагненні людини до пізнання й оцінки інших людей, а через них і за їхнього посередництва – до самопізнання та самооцінки; комунікативні мотиви – це те, заради чого реалізується спілкування; дії спілкування – це одиниці комунікативної діяльності, цілісний акт, який адресується іншій людині (ініціативні акти та дії у відповідь); завдання спілкування – це мета, на досягнення якої в конкретній комунікативній ситуації спрямовані різноманітні дії в процесі спілкування; засоби спілкування – це операції, за допомогою яких втілюються дії спілкування; продукт спілкування – це утворення матеріального й духовного характеру, що створюються як результат спілкування (до них відноситься загальний результат та взаємини, вибіркові прив'язаності, образ *Я* та образи інших учасників у спілкуванні) [11, с.28-29].

Розгляду структурних компонентів комунікативної діяльності дошкільників (зокрема, предмета, потреб і мотивів, засобів і дій спілкування) присвячені наукові дослідження А. Рузької, М. Єлагіної, О. Смирнової, А. Рейнштейн. Колективна наукова розвідка Т. Репіної, Р. Стеркіної, Т. Антонової, Л. Арутюнової стосується вивчення структурного елементу комунікативної діяльності – дій спілкування.

Російський науковець М. Станкін вважає, що комунікативна діяльність як процес постає у формі послідовних взаємопов'язаних комунікативних дій: входження суб'єкта в комунікативну ситуацію; розпізнання та оцінка суб'єктом характеру комунікативної ситуації (сприятлива, несприятлива тощо); розуміння комунікативної ситуації; обрання іншого суб'єкта партнером для можливої взаємодії; актуалізація комунікативного завдання відповідно до особливостей ситуації спілкування; підхід до суб'єкта взаємодії; налаштування на суб'єкта-партнера зі взаємодії; залучення суб'єктом-ініціатором уваги суб'єкта-партнера; оцінка емоційно-психологічного стану суб'єкта-партнера й виявлення ступеня його готовності до вступу у взаємодію; налаштування суб'єкта-ініціатора на емоційно-психологічний стан суб'єкта-партнера; вирівнювання емоційно-психологічних станів суб'єктів спілкування, формування загального емоційного тла

спілкування; комунікативний вплив суб'єкта-ініціатора спілкування на суб'єкта-партнера; оцінка суб'єктом-ініціатором реакції суб'єкта-партнера на вплив; стимулювання «відповідного ходу» суб'єкта-партнера; «відповідний хід» суб'єкта-партнера зі спілкування. Відповідно, саме з цих вище окреслених комунікативних дій постає акт діяльності спілкування [27].

У наукових пошуках Г. Андрєєвої, Г. Ковальова, М. Лісіної, В. Кан-Каліка спілкування виступає як особлива комунікативна діяльність, спрямована на формування взаємин. Окреслений обрій спілкування реалізується через цілеспрямовану активність його учасників, що в результаті висновує зв'язок взаємодії, взаємовпливу та взаєморозуміння. Подібне потрактування спілкування як комунікативної діяльності має певні переваги, тому що допомагає виокремити якісні зміни в процесі розвитку, співвіднести спілкування з іншими видами діяльності особистості.

Позаяк відповідно визначена точка зору на комунікативну діяльність неможлива без вивчення міжособистісної взаємодії й розуміння людьми одне одного. У ході окресленої взаємодії встановлюються суб'єкт-суб'єктні взаємини, адже кожен її учасник реалізує себе в якості суб'єкта й виявляє при цьому активність до Іншого, що по чергово виявляється у ставленні до партнера та у сприйманні зворотного ставлення партнера у відповідь.

Український психолог П. М'ясоїд зауважує, що, народжуючись, людина потрапляє у світ людей, речей та ідей, здійснює зовнішні та внутрішні дії – діяльність і через присвоєння та освоєння світу здійснює людський спосіб життя. Разом із дослідженням цього способу життя у психологію приходить категорія спілкування. Відповідно, вчений підводить до висновку, що спілкування складається історично в процесі розвитку спільної діяльності людей, де спочатку відіграє допоміжну роль у процесі обслуговування перших соціальних дій, але з часом через розширення поля діяльності, поглиблення відображення і відтворення дійсності воно втрачає безпосередній зв'язок з предметно-практичною діяльністю і уможливує існування спільнот і стає регулятором не тільки спільної, а й індивідуальної діяльності та постає як умова історичного становлення людини [16, с.405].

Необхідно констатувати, що недостатня розробленість феномена діяльності в науковому просторі загальної психології (в плані координації різних рівнів, форм і її видів) стосується і взаємин, і спілкування при всій глибині й розлогості вивчення цих феноменів (діяльності та взаємин) та попри величезні досягнення як у психології (на жаль, ні діяльність, ні спілкування не мають у психології

загальноприйнятих визначень, що, звичайно, створює великі труднощі), так і в системі інших видів наукових знань.

Найважливішою формою взаємин між людьми є суб'єкт-суб'єктні відносини, які отримали, природно, найбільш широке обговорення в психології. При цьому, як особлива форма ставлення виступає спілкування, в основі якого лежить суб'єкт-суб'єктна взаємодія (Б. Ананьев, О. Бодальов, В. Мясіщев, Б. Ломов та ін.).

Проблема суб'єкт-суб'єктних взаємин особливо складна вже в розумінні та визначенні цього феномена, в якому надзвичайно важливо виділити різні рівні та форми їх презентації в загальних, системно сконструйованих взаєминах, і перш за все у взаєминах взаємодії, спілкування.

Розкриваючи простір та смисли феномена спілкування, Б. Ломов зазначає: «Поняття спілкування охоплює особливу категорію реально існуючих взаємин, а саме відносини суб'єкт-суб'єкт(и). Під час аналізу цих відносин розкриваються не просто дії того чи іншого суб'єкта чи вплив одного суб'єкта на іншого, але й процес їх взаємодії, в якому виявляються сприяння (або протидія), згода (або протиріччя), співпереживання та ін.» [13, с.38].

Російський дослідник А. Соколов вважає *комунікативну діяльність однією з форм спілкування*. Виокремлення ним форм комунікативної діяльності відбувається на основі цільових установок партнерів зі спілкування. Вчений виділяє три варіанти взаємин учасників спілкування: суб'єкт-суб'єктні взаємини як діалог рівноправних партнерів; суб'єкт-об'єктні взаємини, які характеризують комунікаційну діяльність у формі управління, коли відправник повідомлення розглядає отримувача як об'єкт впливу; об'єкт-суб'єктні взаємини, властиві комунікаційній діяльності у формі наслідування, коли реципієнт цілеспрямовано обирає комунікатора як еталон для наслідування, і відповідно останній при цьому може навіть не усвідомлювати своєї залученості до комунікаційного акту [26, с.24-25].

Виходячи з вище зазначеного, способом реалізації комунікативної діяльності, на думку О. Соколова, є діалог двох співрозмовників, а управління і наслідування – монолог в усному, письмовому або поведінковому акті. Позаяк, дослідник обстоює, точку зору відповідно до якої саме діалог на суб'єкт-суб'єктних засадах визначається як комунікативна діяльність.

Не підтримували бачення спілкування як діяльності низка дослідників. Л. Архангельський (1974), В. Афанасьєв (1976), Д. Дубровський (1983), в принципі, не заперечуючи діяльнісного підходу до аналізу спілкування, в той же час зауважили проти

розуміння спілкування як виду діяльності, констатуючи що воно є лише неодмінним атрибутом будь-якої людської діяльності.

У зазначеному аспекті важливо чітко окреслити розділеність єдності спілкування як форми відносин, а саме спілкування як властивості (носієм якого є реальний індивід) людина і визначення його людської сутності, з одного боку, і спілкування міжіндивідуального в реальному практичному житті людини (Л. Буєва [2]), тобто спілкування індивідуального, з іншого боку, що далеко не завжди витримується.

В одних випадках індивідуальна діяльність передбачає включення спілкування, в інших – спілкування виводиться в якості самостійного феномена, і при цьому співіснує паралельно з діяльністю. Так, відповідно до поглядів Б. Ломова, діяльність і спілкування представляють дві грані способу життя індивіда. Соціальна зумовленість способу життя індивіда розкривається через аналіз спілкування більш безпосередньо і повно, ніж через аналіз його діяльності [13]. Виходячи з цього можна припустити, що сутнісний зміст понять діяльності та спілкування в психології дає можливість виявляти специфіку основного зв'язку, що характеризує кожне із зазначених понять.

В іншому ракурсі розглядав спілкування в науковій дискусії О. Леонтьєв: «Спілкування, як і діяльність взагалі, – спосіб і одночасно умова актуалізації суспільних відносин. І важливо підкреслити, що відмінність між актуалізацією їх в індивідуальній за формою діяльності, наприклад, в теоретичній діяльності вченого і в реальному спілкуванні не є принциповою» [10, с.123].

Сучасний російський науковець А. Журавльов наголошує, що коли за радянських часів вивчалась спільна діяльність первинних груп і колективів, то в 90-х роках ХХ ст. поряд із традиційними дослідженнями спільної діяльності актуальності набув загальний соціально-психологічний феномен спільності, що характеризує і міжособистісну взаємодію, і малі групи, і внутрішньогрупову і міжгрупову взаємодію та інші найрізноманітніші спільності, а відтак за таких умов адекватніше було б використовувати більш загальні і місткі поняття «спільна життєдіяльність» і «спільність» [7].

Принциповою інновацією для становлення нових віх у структурі комунікативної діяльності ми вважаємо розроблення В. Рубцовим педагогіки розвитку спільнот, головним принципом якої є співпраця дітей і дорослих, що створює умови більш продуктивного освоєння дитиною нових зразків дії [24].

У цьому ключі ми солідарні з А. Журавльовим, котрий зазначає, що саме в спільній діяльності найбільш повно представлений

взаємозв'язок і взаємозалежність (через взаємодію і взаємини) основних психологічних феноменів і понять: особистості, групи і діяльності, що утворюють «вершини теоретичного трикутника» (його грані при цьому позначають взаємодію і взаємини, а площа – спільну діяльність) [7, с. 31].

Узагальнюючим дослідженням 90-х років ХХ ст. стала публікація О. Донцова, Е. Дубовської та І. Улановської, присвячена теоретичній розробці критеріїв аналізу спільної діяльності. Дослідники підсумували праці про структуру та процесуальні характеристики спільної діяльності, що дозволило їм сформулювати важливі для розвитку зазначеної царини висновки. По-перше, на думку авторів, структура спільної діяльності не стала предметом спеціальних студій, особливо в аспекті про принципові її відмінності від структури індивідуальної діяльності. По-друге, результати досліджень спільної діяльності відносяться до різних за рівнем узагальнення її видів – це реально стає головною причиною непокращення отриманих результатів. По-третє, при аналізі спільної діяльності рівноцінно есплікуються описові та пояснювальні категорії: взаємодія, кооперація, співпраця, взаємопов'язаність та ін. Однак при цьому найчастіше не обговорюється психологічний зміст кожної категорії. По-четверте, обґрунтована схема дослідження спільної діяльності: на початку задається за допомогою організаційних умов (інструкції, завдання або розподілу функцій), а далі зазначена діяльність вивчається через внутрішньогрупові феномени, що впливають на кінцеві результати діяльності [5, с.67-68].

У контексті аналізу поняття варто зазначити, що в англійській мові відсутній дослівний відповідник терміна «комунікативна діяльність», але в мовному тезаурусі наявний термін «комунікативна активність». Дослідник Г. Дубов, зауважує, що слово «активність» прийшло до нас у ХІХ столітті з англійської або німецької мов (activity або Aktivitat), а туди, в свою чергу, – з латини (actio). В усіх мовах романо-германської групи це слово позначало «діяльність» [6]. У всякому разі вже перші вчені, що вводили його в російську наукову лексику, такі, наприклад, як І. Сеченов, використовували це слово як синонім «діяльності» [28, с. 8].

Однак дане поняття пройшло настільки значний шлях генези, що воно стало істотним чином відрізнитися від свого романо-германського відповідника. На сьогодні навіть добре зважене російськомовне визначення активності, що належить радянському вченому А. Петровському, який зазначав, що «в співвіднесенні з діяльністю активність суб'єкта визначається як динамічне умова її

становлення, реалізації і видозміни, як властивість її власного руху», не може бути дослівно перекладеним на англійську мову [20, с.12].

Науковці А. Петровський і В. Петровський виокремили кілька рівнів активності, що становлять кластер «активність» у категоріальній системі психології: «метаболізм»-«рефлекс»-«дія» (довільна активність)-«діяльність»-«свобода» (вищий рівень) [19].

Виходячи з вище зазначеного, зовнішні вияви активності варіюються від обмінних метаболічних процесів до вільної усвідомленої діяльності людини, яка реалізується як у практичній діяльності, так і в пізнанні, спілкуванні, спогляданні та самоспогляданні.

У контексті цього тлумачення активності важливо вирішити проблему співвідношення спілкування і діяльності. Суголосною цим поглядам є запропонована Г. Акоповим структурно-рівнева організація спілкування, що представлена чотирма рівнями міжособистісного спілкування: «контакт» – «комунікація» – «сміслові спілкування» – «рефлексивне спілкування або метакомунікація» [1]. Контакт – мінімально необхідна умова спілкування, що дозволяє реалізувати спілкування на самому поверхневому рівні. Контакт може здійснюватися як у вербальній, так і невербальній формі. Рівень контакту представлений синхронізацією поведінкових реакцій співрозмовників, без передачі будь-якої змістовної інформації. У разі навмисного або випадкового усвідомлення (рефлексії) контакту, він може трансформуватися в діяльність. У всіх випадках обов'язковим атрибутом контакту є наявність інтенції, мотиву, установки, спрямованості. В іншому випадку неможливий наступний рівень спілкування – комунікації, в процесі якої здійснюється інформаційний обмін між співрозмовниками. На рівні комунікації спілкування можна порівняти з діяльністю. Привнесення в комунікацію емоційного ставлення до співрозмовника, в сукупності з розумінням смислу створених повідомлень, переводить комунікацію на рівень смислового спілкування. Спільне обговорення і осмислення того, що відбувається між співрозмовниками, формування нового смислу через висловлювання кожним власного погляду на проблему піднімає смислове спілкування на рівень метакомунікації (рефлексивного спілкування) [1].

Таким чином, тільки перший рівень спілкування – контакт – не припускає інформаційного обміну між співрозмовниками. Інформаційний обмін на рівнях комунікації, смислового і рефлексивного спілкування може перебігати з використанням як знакової, так і аналогової інформації. Звісно ж, тільки метакомунікація вимагає обов'язкового володіння знаковою системою; комунікація і

сміслові спілкування можуть існувати завдяки обміну аналоговою інформацією. Операціоналізація структурно-рівневої схеми Г. Акопова в річизі вікової і спеціальної психології, на нашу думку, може стати актуальним напрямом вивчення усвідомленої комунікативної діяльності в діадах: «дитина-дорослий»; «дитина-одноліток»; «дитина-уявний компаньйон»; «дитина-улюблена іграшка»; «дитина-анімаційний персонаж».

У психології, на думку А. Волочкова, активність може бути визначена як універсальний спосіб, форма та міра природно-соціальних взаємодій, в ході якої людина розвивається і виявляється переважно як їхній суб'єкт (перш за все, в плані переважання внутрішньої детермінації над зовнішньою). За джерелами детермінації виділяють переважаючу внутрішню або зовнішню детерміновану активність – суб'єкту (інтринсивну) або індуковану (екстринсивну). За спрямованістю активність може бути внутрішньою (спрямованою на саморозвиток) і зовнішньою (спрямованою на перетворення зовнішніх об'єктів або суб'єктів) [3]. У контексті зазначеного бачення комунікативна діяльність набуває нового ракурсу для аналізу. Вона постає як утілення інтерсуб'єктної, інтрасуб'єктної та парасоціальної взаємодії, відтак ключовими складниками в структурі комунікативної діяльності стає: партнер (суб'єкт чи об'єкт) – комунікативна активність (внутрішньоспрямована, зовнішньоспрямована чи в поєднанні) – здатності та механізми усвідомленої (сміслові чи рефлексивної) комунікативної діяльності – партнер (суб'єкт чи об'єкт). Партнерів при цьому варто класифікувати відповідно до типів комунікативної діяльності дошкільника, характерними для інформаційного суспільства. В інтерсуб'єктній взаємодії – дорослий та одноліток, в інтрасуб'єктній – улюблена іграшка та уявний компаньйон, а парасоціальна передбачає взаємодію з анімаційним персонажем [17; 30].

Одним із ключових механізмів реалізації комунікативної діяльності постає не тільки зовнішній, а й внутрішній діалог, представлений у наукових студіях (Н. Бурлакової, Н. Березіна, А. Візгіної, Л. Гримака, В. Измагурової, М. Колпакової, І. Коган, Г. Кучинського, А. Морина, А. Россохіна, О. Соколової, О. Худобіної, Н. Євченка, S. Cunningham, A. Hatzigeorgiadis, N. Zourbanos & Y. Theodorakis, H. Henmans & G. Dimaggio та ін.).

Білоруський дослідник Г. Кучинський зауважує, що визнання автентичності внутрішнього діалогу означає, що зміст поняття «діалог» має враховувати і внутрішні діалоги поряд із традиційними діалогами реальних співрозмовників. Ці зовнішні діалоги позначають терміном «інтерсуб'єктні», а про внутрішній діалог доводиться

стверджувати, що він «інтрасуб'єктний» або внутрішньосуб'єктний [9, с.16].

Відтак, внутрішній діалог це не просто внутрішня мовленнєва активність, а внутрішня робота, активність, що передбачає усвідомлення, оцінку переживань, станів і визначення цінностей, прийняття рішення про їх прийнятність або неприйнятність для себе.

При аналізі категорії «комунікативна діяльність» також виникає проблема розмежування змісту та механізмів мовної і комунікативної свідомості. Означений дослідницький напрям представлений у працях представників антропоцентричної лінгвістики (А. Арушанова, І. Зимня, Ю. Караулов, О. Кубрякова, К. Седов, І. Стернін та ін). На думку науковців І. Стерніна та О. Чернишової, механізми мовної свідомості забезпечують реалізацію (мовленнєвої) діяльності: породження, сприймання та збереження мовлення у свідомості, а механізми комунікативної свідомості забезпечують комплекс комунікативної діяльності людини. Це комунікативні установки свідомості, сукупність ментальних комунікативних концептів і категорій [28, с.16]. Комунікативна свідомість оперує інформацією про те, як потрібно вітати іншу людину – з яким обличчям, з якою інтонацією, на якій дистанції, коли і кого, кого можна не вітати, кого потрібно вітати увічливо, на Ви, а кого можна простіше, в яких ситуаціях обов'язково вітати, в яких – ні, чи є потреба повторно вітати [28, с.17].

Відтак, вивчення поняття комунікативної діяльності в сучасних реаліях вимагає його експлікації в інтердисциплінарному вимірі через призму культурологічних, лінгвокультурологічних, етнолінгвістичних та міжкультурних підходів у яких окреслено роль соціокультурної складової спілкування в межах певного контексту.

У науковому полі спеціальної психології комунікативна діяльність проаналізована в наукових розвідках І. Мартиненко, О. Проскурняк. І. Мартиненко досліджено комунікативну діяльність у старших дошкільників із системними порушеннями мовлення первинного генезу, вона розглядає зазначений феномен із позицій діяльнісного підходу, і вживає терміни «спілкування» і «комунікативна діяльність» як синонімічні. Термін «комунікація» вона застосовує лише для позначення понять, пов'язаних із інформаційною стороною спілкування (комунікативної діяльності). Дослідницею комунікативна діяльність розглядається через стан сформованості комунікативних умінь і засобів, специфіку структурної організації діяльності спілкування, характеристику комунікативного потенціалу особистості та комунікативні труднощі старших дошкільників із системними порушеннями мовлення [14].

Комунікативна діяльність підлітків із легким ступенем розумової відсталості висвітлена в дослідженні О. Проскурняк. Комунікативна діяльність розкрита нею у внутрішньому плані через потреби, мотиви, мету, у зовнішньому – через комунікативні вміння і навички, які дозволяють адекватно взаємодіяти підліткам з оточуючими дорослими та однолітками [22].

Із позицій аксіологічного підходу в соціокультурному вимірі російський дослідник В. Грачов обґрунтовує поняття соціально-комунікативної діяльності, яку визначає як креативну, когнітивну та трансляційну складову прямої та опосередкованої взаємодії людей із текстами культури в соціальному просторі та часі, на основі якої формуються культурні цінності. Формування культури відбувається на тлі соціально-комунікативної діяльності, яку дослідник визначає як діяльність з освоєння та передачі культурних цінностей в хронотопічній (або просторово-часовій системі координат) [4].

Соціально-комунікативна діяльність є відображенням духовності, тобто не просто явищем, а саме феноменом. Відтак, соціально-комунікативна діяльність у соціокультурному вимірі має ноуменально-феноменальну природу і в якості номена в її структурі виступає – аксіогенна складова. Саме вона визначає творчу основу будь-якої діяльності та презентує внутрішній світ, систему внутрішніх комунікацій або інтракомунікацій. Феноменальну ж сторону характеризують інформаційні процеси, які мають дихотомічний характер, тобто визначають зміст внутрішнього та зовнішнього світу. Внутрішня комунікативна діяльність обумовлює творчі зв'язки і породження «цінностей-образів», як результату зв'язку явищ та актів природи, людини, культури і суспільства. Зовнішня комунікативна діяльність за допомогою інформаційних повідомлень допомагає зреалізувати інформування про результати культурної діяльності та трансляцію культурних цінностей в світі.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, генеза усвідомленої комунікативної діяльності як багатовимірної реальності є процесом реалізації внутрішнього і зовнішнього діалогічного спілкування дитини та містить у власному профілі аксіопсихологічні, смислові та рефлексійні складові онто- й суб'єктогенезу.

Представлений аналіз не охоплює великого розмаїття підходів до інтерпретації феномену комунікативної діяльності. Але ми чітко бачимо широту і багатозаровість категоріального наповнення даного поняття. У дефініціях досить помітним виступає суспільно-культурний контекст даного явища: його соціальна зумовленість, суспільно-історичні типи та детермінанти. Так само майже загальною тенденцією у визначенні сутності комунікативної діяльності виступає її

системноособистісний, суб'єктний та інтегративний характер: розвиваються не окремі здатності, а інтрасуб'єктний та інтерсуб'єктний, і навіть парасоціальний вимір спілкування у цілому.

Діяльнісний характер спілкування на сучасному етапі в умовах інформаційного суспільства та постнеокультури має бути доповнений вивченням суб'єктних модусів взаємодії з Іншим в умовах різних контекстів-просторів: соціуму, культури та у просторі власного Я з розумінням змісту соціально-комунікативної ситуації та усвідомленням ціннісно-сміслових детермінант Іншого суб'єкта, який здатний до смислового та рефлексивного спілкування. Об'єднуючою ознакою багатьох сучасних підходів до розуміння комунікативної діяльності є: екзистенційно-онтологічний, аксіологічний, екзистенційно-смісловий виміри, що відповідають інтерсуб'єктній парадигмі психологічного пізнання і взаємодії людей. Комунікативна діяльність це процес породження соціокультурних цінностей та продукування смислів за допомогою символів, серед яких найбільш важлива роль належить мові. Своєрідним рефреном у визначеннях різних авторів звучать зовнішня і внутрішня активність та самодетермінація як головні рушійні сили комунікативної діяльності. З вищевикладеного можна зробити висновок: поняття «комунікативна діяльність» є полідисциплінарною категорією, процес становлення категоріального статусу якої ще триває. Подальші інтер- та інтрадисциплінарні пошуки в контексті розробки і уточнення категоріальних ознак даного поняття ми пов'язуємо із з'ясуванням сутності поняття «Інший», що сприятиме уточненню ролі Іншого в генезі комунікативної діяльності.

Список використаних джерел

1. Акопов Г. В. Субъектный подход в структуризации межличностного общения / Г. В. Акопов // Личность и бытие: субъектный подход: Материалы научной конференции, посвященной 75-летию со дня рождения А. В. Брушлинского, 15-16 октября 2008г. / Отв. ред. А.Л. Журавлев и др. – М., 2008. – С. 321–324.
2. Боева Л. П. Общественные отношения и общение / Л. П. Боева // Методологические проблемы социальной психологии. – М., 1975.
3. Волочков А. А. Активность субъекта бытия: Интегративный подход / А. А. Волочков; Перм. гос. пед. ун-т. – Пермь, 2007. – 376 с.
4. Грачев В. И. Феномен социокультурной коммуникации в современной художественной культуре: информационно-аксиологический анализ : диссертация ... доктора культурологии : 24.00.01 / Грачев В. И.; [Место защиты: Моск. гос. ун-т культуры и искусств]. – Санкт-Петербург, 2008. – 347 с.: ил.

5. Донцов А. И. Разработка критериев анализа совместной деятельности / А. И. Донцов, Е. М. Дубовская, И. М. Улановская // Вопросы психологии. – 1998. – № 2. – С. 61–71.
6. Дубов И. Г. Социально-психологические аспекты активности / И. Г. Дубов. – М.; СПб. : Нестор-История, 2012. – 536 с.
7. Журавлев А. Л. Психология совместной деятельности / А. Л. Журавлев. – М. : Изд_во «Институт психологии РАН», 2005. – 640 с.
8. Кобыльченко В. В. Коммуникативная компетентность как актуальная задача специального дошкольного образования / В. В. Кобыльченко // Современные технологии логопедической помощи в условиях специального и инклюзивного образования: материалы городской межрегиональной научно-практической конференции. В 2-х томах. Том 1. – М. : ГБОУ ВПО МГПУ, 2014. – С. 94–98.
9. Кучинский Г. М. Психология внутреннего диалога / Г. М. Кучинский. – М. : Университетское, 1988. – 206 с.
10. Леонтьев А. А. Деятельность и общение / А. А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 1979. – № 1. – С. 121–132.
11. Лисина М. И. Формирование личности ребенка в общении / М. И. Лисина. – СПб. : Питер, 2009. – 320 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).
12. Лисина М. И. Генезис форм общения у детей / М. И. Лисина // Принцип развития в психологии. – М. : Наука, 1978. – С. 268–294.
13. Ломов Б. Ф. Категории общения и деятельности в психологии / Б. Ф. Ломов // Вопр. философии. – 1979. – № 8. – С. 34–47.
14. Мартиненко І. В. Особливості комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення [Текст] : [монографія] / І. В. Мартиненко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ : ДЦА, 2016. – 307 с. : рис., табл.
15. Митрова Н. О. Общение как социально-психологическая и коммуникационная категория / Н. О. Митрова, К. С. Мигаенко // Новые технологии. – 2007. – № 4. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/obschenie-kak-sotsialno-psihologicheskaya-i-kommunikatsionnaya-kategoriya>.
16. М'ясоїд П. А. Курс загальної психології: підручник: у 2 т. / П. А. М'ясоїд – К. : Алерта, 2011. – Т. 1. – 496 с.
17. Омельченко І. М. Психолого-педагогічні основи діагностики і формування комунікативної діяльності у дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку [Текст] : навч.-метод. посіб. / Ірина Омельченко ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т спец. педагогіки. – Полтава : Техсервіс, 2015. – 187 с. : рис., табл.
18. Основы теории коммуникации [текст] : учеб. для студ. вузов ; под ред. М. А. Василика. – М. : Гардарики, 2006. – 615 с.

19. Петровский А. В. Категориальная система психологии. Опыт построения теории теорий психологии / А. В. Петровский, В. А. Петровский // Вопросы психологии. – 2000. – № 5. – С. 3–7.
20. Психологический словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
21. Прищак М. Д. Комунікація, спілкування, комунікативність: категоріальний аналіз / М. Д. Прищак // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2010. – №2. – Режим доступу: <http://visnyk.vntu.edu.ua/index.php/visnyk/article/view/1696/1696>
22. Проскурняк О. І. Чинники розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків / О. І. Проскурняк // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. – 2015. – Вип. 9. – С. 85–92.
23. Психология общения. Энциклопедический словарь / под общ. ред. А. А. Бодалева. – М. : Изд-во «Когито-Центр», 2011. – 600 с.
24. Рубцов В. В. Совместная учебная деятельность в контексте проблемы соотношения социальных взаимодействий и обучения / В. В. Рубцов // Вопросы психологии. – 1998. – № 5. – С. 49–59.
25. Соковнин В. М. О природе человеческого общения: Опыт философского анализа / В. М. Соковнин. – [изд. 2-е, испр. и доп.] – Фрунзе : Мектеп, 1974. – 146 с.
26. Соколов А. В. Введение в теорию социальной коммуникации / А. В. Соколов. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2002. – 461 с.
27. Станкин М. И. Психология общения [Текст]: курс лекций / М. И. Станкин. – М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 304 с.
28. Стернин И. А. Коммуникативное поведение дошкольника / Е. Б. Чернышова, И. А. Стернин. – Воронеж: изд-во «Истоки», 2004. – 210 с.
29. Суходольский Г. В. Основы психологической теории деятельности / Г. В. Суходольский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1988. – 168 с.
30. Omelchenko I. Operationalization of the study of the «chronotope of communication activities of children with developmental delay» concept / I. Omelchenko // Scientific journal TILTAI /BRIDGES/ BRÜCKEN. – 2015. – Vol 72. – №3 – P. 105–117.

И.Н. Омельченко

СУЩНОСТНЫЕ МОДУСЫ КАТЕГОРИИ «КОММУНИКАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ» В ДИСКУРСЕ ПОСТНЕКЛАСИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

В статье с учетом двух уровней анализа: теоретико-эмпирического и историко-теоретического характеризуется генезис и современное состояние исследования проблемы категории «коммуникативная деятельность» в постнеклассической психологии. Обозначена необходимость в научном поле психологической науки и практики экспликации к категории коммуникативная

деятельность кроме деятельностного подхода экзистенциально-онтологического, аксиологического, экзистенциально-смыслового, которые соответствуют интерсубъективной парадигме психологического познания и взаимодействия людей.

Ключевые слова: коммуникативная деятельность, общение, активность, внешний и внутренний диалог, типичное и задержанное развитие, информационное общество, постнеклассическая психология.

I. Omelchenko

ESSENTIAL MODES OF «COMMUNICATIVE ACTIVITY» CATEGORY IN THE POSTNONCLASSICAL PSYCHOLOGICAL DISCOURSE

The article characterizes the genesis and a current state of researches of the «communicative activity» category in the Postnonclassical psychological discourse with taking into account two analytical planes: the theoretical and empirical plane, and the historical one. The article determines necessity to explicate, within the scientific field of psychological science and practice, the category of communicative activity from the points of views of not only the activity approach but also the existential-ontological, axiological, existential-semantic approaches, that means within the inter-subject paradigm of psychological knowledge and people interactions. The systematic personal, subjective and integrative nature of communication activities is substantiates theoretically for the cases of typical and delayed development; that involves development of not separate tools, but inter-subject, intra-subject and even para-social types of communication at the level of value-semantic and reflexive interaction with Other in the context of information society and post-neo-culture. The article proves theoretically that such interaction becomes a source of conscious communicative activities. It highlights that the key components in the communicative activity structure are: a partner (an agent or an object) – a communicative activity (internally-oriented, externally-oriented or combined) – capabilities – communicative mechanisms – a partner (an agent or an object). Possible partners (agents or objects) are defined in accordance with the types of preschoolers' communicative activities that are characteristic for the information society: inter-subject (adults and peers), intra-subject (a favourite toy and an imaginary companion), para-social (animated characters).

Key words: communicative activities, communication, activity, external and internal dialogue, typical and delayed development, information society, Postnonclassical psychology.

Надійшла до редакції 4.12.2016 р.